

KÎTHOOMO KÎA ÛMENYO BWA NTHÎ KÎRACI KÎA BITHATÛ

Îbuku rîa Mûrutwa

Social Studies
in Tharaka Language

**KÎTHOOMO KÎA
ÛMENYO BWA NTHÎ
ÎBUKU RÎA MÛRUTWA RÎA KÎRACI
KÎA BITHATÛ**

Standard
3
Pupil's Book

Social Studies
in Tharaka Language

Written by: Tharaka MTE Writers' Panel
Compiled by: Jeremiah Kimathi
Edited by: Patrick Kanampiu
Illustrated by: Mukabi Mati, Joseck Mutethia,
Joseph Mbijiwe & Mutiria Cingau
Cover designer: P.N. Kanampiu
Layout Assistant: Janet Sweet

First Edition, 2012
ISBN 9966-00-218-9

Published By
Bible Translation & Literacy (E.A.)
P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya
© BTL, 2012

Funded by:

PREFACE

This Standard 3 Social Studies Pupil's Book is written in accordance with the Standard Three Syllabus by the Kenya Institute of Education (KIE). The book is divided into 7 units. Each unit deals with a major topic. These 7 main topics that this book covers are: ***Our Physical Environment, Weather Changes and Seasons in our District, Communities Living in our District, Our needs in the District, Administration in our District, Resources and Economic Activities*** and ***Caring for our Environment***. The topics are divided into sub-topics and the various topics are further sub-divided into lessons.

This book was written to help teachers in Tharaka lower primary schools in teaching Science using Kĩĩtharaka as a medium of instruction. This is in line with the requirement of the Ministry of Education that pupils in lower primary schools learn in the language of the catchment area.

This book and others in this series are culturally relevant to Tharaka children. They are not only written in Kĩĩtharaka but they also use examples familiar to Tharaka children.

This is the pupil's book. There is a teacher's guide that has instructions to the teacher on how to disseminate the contents of this pupil's book to the learners.

I would like to appreciate and acknowledge the contribution by various partners in developing this book and others in Kĩĩtharaka series. Among these are the Tharaka MTE Writers Panel, comprising:

Education Officers - Mr. Joseph Mwenda, Mr. Alex Kanampiu, Mrs. Ann Kieria, Mr. Peter K. Muchiri and Mr. Onesmus Mitambo;

Primary School Teachers - Mr. Mũthengi Gaichu, Mr. Isaiah Gwatia, Mrs. Grace Ngoci, Mr. Isaiah Rubane, Mr. Gerald Murithi, Mr. Simon Kithiriki, Mr. Moses Kirimi, Mrs. Eunice Mayira, Ms. Tabitha Munda, Mrs. Esther Karauki, Mr. Ginson Miriti Mrs. Jennifer Makia, Mr. Delfino M. Mwaria, Mr. Zaverio M. Rugia and Mr. Stephen K. Murea;

BTL Tharaka staff, Tharaka South and Tharaka North District Education Officials, our funding partners, Bible Translation & Literacy (E.A.) and our other various partners.

I most sincerely thank all those who took part and gave all manner of support in the development of this book.

God bless you all,

Onesmus Kamwara

BTL Tharaka Project Leader

KÎMENYITHIA

Îbuku rîrî rîa Ûmenyo bwa Nthî rîa Kîraci Kîa Bithatû rîandîkîitwe rîkîthiingatagîira sîrabasi ya Kîraci kîa Bîîrî ya Kenya Institute of Education (KIE). Rîgaûkanîitue icuncîîkûmi na kîmwe. Na wa kîra gîcuncî kîrî na kîthoomo gîakîo. Ithoomo bira birî îbukuuni rîrî i: ***Bira Bitûthiûrûkîrîte, Mûgarûkîre wa Ntugû na magîita ma mwanka Dicitirîtiini yetû, Mîgongo îra îtwîre Dicitirîtiini yetû, Moobatu meetû Dicitirîtiini, Wathani Dicitirîtiini, into bia Ûtonga na Ngûgi na kûmenyeera bira bitûthiûrûkîrîte.*** Ithoomo bibi ibigaûkanîitue biauma reconi inyiingî.

Îbuku rîrî rîandîkirwe rîa gûteetheeria aarimû ba iraci bia mwambîirio bia cukuru cia Tharaka kûrutana bagîtûmagîra rwaria rwa Kîitharaka. Ûgu i kûriingana na watho bwa rwong'i rwa Kîthoomo atî aana ba iraci bia mwambîirio bibatîirua birutanwa na rwaria rûra rwaragua n'antû ba bantû agu cukuru îrî.

Îbuku rîrî na mara mangî marî mûbangooni ûyû ma Kîitharaka maandîkîitwe bûra mwana wa Tharaka aûmba kûmeerewa bwega mûno. Maandîkîitwe na rwaria rwa Kîitharaka na magîtûmagîra ngerekano cia mantû mara antû ba Tharaka bamenyanîrîtie namo.

Rîrî n'îbuku rîa mûrutwa. Kûrî na îbuku rîa mwarimû rîra rîrî na mataaro kîrî mwarimû ma kûmwonia bûra aûmba kûrutana mantû mara marî îbukuuni rîrî.

Ingûcookia nkaatho kîrî antû bara bateetheereetie kwandîka îbuku rîrî na Mabuku mara mangî ma mûbango ûyû wa Kîitharaka. Nabo i bo Gîkundi kîa aandîki ba Kîitharaka, nabo n'amwe na:

anene ba kîthoomo - Mr. Joseph Mwenda, Mr. Alex Kanampiu Mrs. Ann Kieria, Mr. Peter K. Muchiri na Mr. Onesmus Mitambo;

aarimû - Mr. Muthengi Gaichu, Mr. Isaiah Gwatia, Mrs. Grace Ngoci, Mr. Isaiah Rubane, Mr. Gerald Murithi, Mr. Simon Kithiriki, Mr. Moses Kirimi, Mrs. Eunice Mayira, Ms. Tabitha Munda, Mrs. Esther Karauki, Mr. Ginson Miriti, Mrs. Jennifer Makia na Mr. Delfino M. Mwaria, Mr. Zaverio M. Rugia na Mr. Stephen K. Murea;

aruti ngûgî ba BTL Tharaka, anene ba kîthoomo ndeeni ya dicitirîti ya Tharaka ya neegûrû na ya naiti, antû bara bateethagîiria na mbia, BTL na bangî baingî. Ingûcookeria antû bonthe bara bateetheereetie na nîira mwanya mwanya, wandikî bwa îbuku rîrî nkatho inyiingî mûno.

Ngai abûthaarime bwinthe,

Onesmus Kamwara

BTL Tharaka Project Leader

FOREWORD

For the last ten years Bible Translation and Literacy (BTL) has partnered with the Government of Kenya in implementing Mother Tongue Education (MTE) in schools among the Tharaka community.

This Standard 3 Social Studies pupil's book in Kĩitharaka was developed by teachers, education officials from the Tharaka programme area and BTL staff and Consultants. Earlier, before the production of the books in this series, BTL worked with the community whose language was previously unwritten to develop and produce a functionally and acceptable orthography (writing system).

It is my hope that this book will lay a strong foundation to enable Tharaka children to learn Social Studies. It is my desire to see that these books will become a stepping stone to the greater success and performance in the children's future learning process. The use of Mother Tongue in teaching and learning in schools has proved to enable learners to easily take their first steps in learning how to read, write and familiarize themselves with the social environment around them.

I believe that good quality learning is not only aimed at enabling the learners to be competent, productive and successful in their exams; but also at encouraging diversity and developing a generation of citizens who are proud of and well rooted in their cultural and traditional heritage.

I recognize and applaud the healthy partnerships that BTL has had with the Ministry of Education as represented by the Education Officials and the teachers. On behalf of BTL, I take this opportunity to thank all our partners for having tirelessly and selflessly contributed to the development, editing and production of this student book. I hope this contribution will go a long way to improve the quality of life through cultural and socio-economic development.

Rev. Peter Munguti
General Secretary,
Bible Translation and Literacy (BTL)
February 2012

MARA MARÎ KU

GÎCUNCÎ KÎA MBERE: Bira bitûthiûrûkîrîte	1
GÎCUNCÎ KÎA BIÎRÎ: Mîgarûkîre ya ntugû na magiita ma mwanka ndicitirîtiini yetû	6
GÎCUNCÎ KÎA BITHATÛ: Mîgoongo îra îtwîre ndicitirîtiini yetû	12
GÎCUNCÎ KÎA BINA: Moobatu meetû ndicitirîtiini	17
GÎCUNCÎ KÎA BITAANO: Wathani ndicitirîtiini	35
GÎCUNCÎ KÎA BITHANTHATÛ: Into bia ûtonga na ngûgî	40
GÎCUNCÎ KÎA MÛGWANJA: Kûmenyeera bira bitûthiûrûkîrîte	59

1

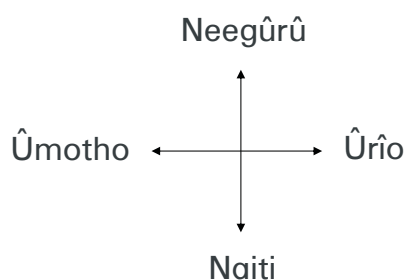
GÎCUNCÎ KÎA MBERE

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Bira bitûthiûrûkîrîte**

A. Mîerekero îna

Kûri na mîerekero (nteere) îna îra tûtûmagîra kwonanîiria mantû mara matûthiûrûkîrîte.

Mîerekero îno nîo i: neegûrû, naiti, ûrîo na ûmotho.

Mîerekero îna ya nthî

Mîerekero îno nitûmenyithagia naara riûa riumagîira na naara rîthwagîira.

Biûria

1. Riûa riumagîira mwerekero wa _____.
2. Mwerekero ûra riûa rithwagîira wîtagwa _____.
3. Cukuru yenu îrî mwerekero ûrîku kuuma mûcîî wenu? _____
4. I mwerekero ûrîkû ûbici ya mwarimû mûnene îrî kuuma kîraci kîenu? _____

B. Ûtûmîri bwa mîgwî ya mwerekero

Mîgwî ya mwerekero îrî gîtûmi mûno kîrî antû n'ûntû nîbateethagia kwonania mîerekero mwanya mwanya ta: naara ruuo ruumîte kana rwerekerete, na naara ndeke kana meeri yeerekerete. Ûmenyo bûbû ibûteethagia athii na ategi ba makûyû kûmenya naara bakeerekera.

Ngûgî ya kûruta

1. Coora mbica ya cukuru na atûûri.
2. Gweta into bira birî neegûrû, naiti, ûmotho na ûrîo.

C. Rûteere rûra ndîbîconi na ndicitirîti yetû îrî

Ndicitirîti cia Tharaka i cîîrî:

- Tharaka ya neegûrû
- Tharaka ya naiti

Ndicitirîti irûthagwa i ndîbîconi cîîrî kana nkûrûki.

Tharaka ya naiti îrî na ndîbîconi itaano:

- Tharaka ya naiti
- Tharaka ya gatîgatî
- Tûnyai
- Nkondi
- Tûrima

Tharaka ya neegûrû îrî na ndîbîconi cîîrî:

- Gatue
- Mûkothima

Ririkana: Ndîbîconi îrûthagwa i rûkîconi; rûkîconi îrûthagwa i caburûkîconi; na caburûkîconi îrûthagwa i ntûûra.

Baba i bo atongoria:

Ndicitirîti ____ ndicii

Ndîbîconi ____ ndiû

Rûkîconi ____ cibû

Caburûkîconi ____ cabucibû

Ntûûra ____ cabuîria/mûkûrû wa ntûûra.

Biûria

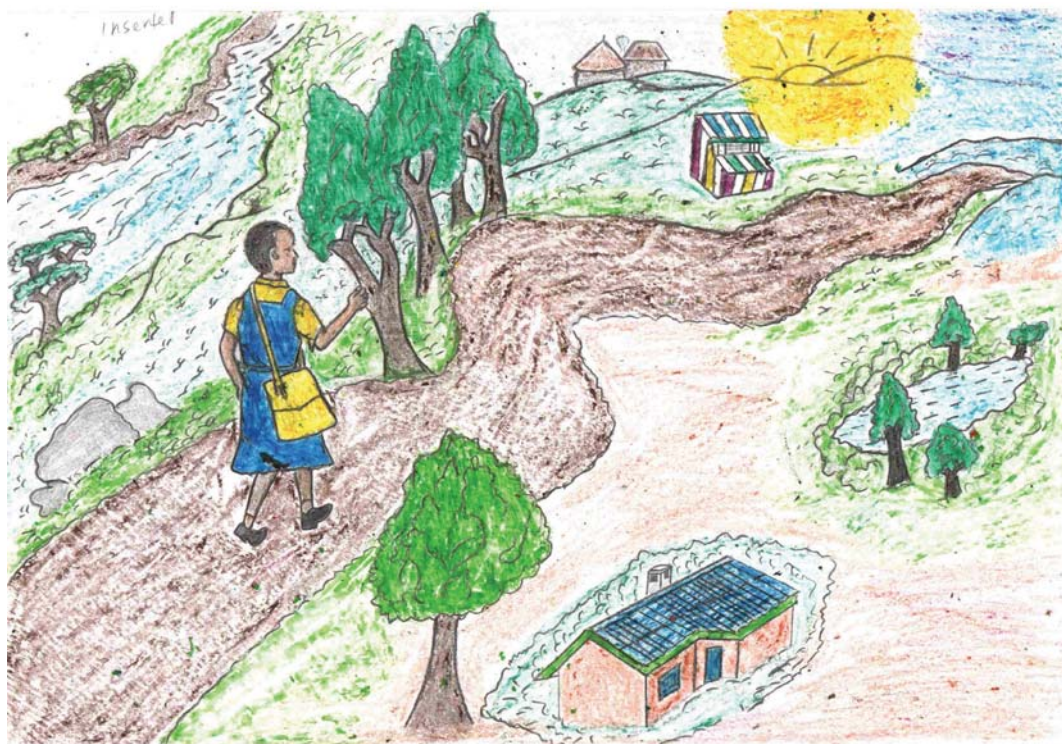
1. Ndicitirîti yenu yîtagwa _____.
2. Ndîbîconi yenu yîtagwa _____.
3. Mûnene wa ndîbîconi eetagwa _____.
4. Rûkîconi yaku yîtagwa _____.
5. Mûtongoria wa caburûkîconi eetagwa _____.

D. Mionekere ya nthî ndîbîconiini na ndicitirîtiini yetû

Kûrî na into bitûthiûrûkîrîte. Bimwe biûmbîtwe i Ngai ta: irîma, miuro, miitû na maria. Bira bingî birûthîtwe n'antû, na i ta: ndagaca, cirange, ntoobori, barabara na bingî.

Miuro îmwê îtibweyaga rûûyî. Îra îbweyaga îgiita rîa thaano yîtagwa **miuro mîgûmba**.

Gweta into bira birî ndeni ya ndîbîconi yenu bira biûmbîtwe i Ngai na bira birûthîtwe i muntû.

Into bira twonaga bitûthiûrûkîrîite ndîbîconi

Biûria

1. Gweta into bithatû bira biûmbîtwe i Ngai.
2. Miuro îra îbweyaga îgiita kwathaanûka yîtagwa
_____?
3. Gweta miuro îra îrî ndîbîconi yenu.
4. Gweta miuro îra îtabweyaga ndicitirîtini yenu.
5. N'irîma birîkû birî ndîbîconiini yenu?
6. Gweta into bîrî bira birûthîtwe i muntû.

E. Gîtûmi kîa mîonekere ya nthî kîrî antû

Bira bitûthiûrûkîte birî itûmi mwanya mwanya kîrî antû:

- a) **Irîma:** Irîma birî mîtî imiingî. Ibikuuyagia mbura na iku miuro yuumaga.
- b) **Miuro:** Tûtaaga rûûyî muurooni. Inya ya rûûyî rwa muuro nîtûmagîrwa kûruta citima. Tûtegaga makûyû rûûyîni na itûtûmagîra rîyî rwa muuro kûrima.
- c) **Ndagaca:** Ndagaca irûthagwa n'antû. Itûtethagia kûringa miuro îmîniini na îmînene.

Mbica îno îrîoanania kîrîma, mwitû, mbura, muuro,
na mwekûrû ataîte rûûyî.

Biûria

1. Gweta mawega maîrî ma kîrîma.
2. Ndagaca itûtethagia _____.
3. Andîka itûmi bithatû bia muuro.

2

GÎCUNCÎ KÎA BIÎRÎ

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Mîgarûkîre ya ntugû na magiita ma mwanka ndicitirîtiini yetû**

A. Mîgarûkîre ya ntugû i mbi?

Kûrî mîgarûkîre îtaano ya ntugû n'yo i:

mwathû, mbura, matu, ruuo na gûkiri kii.

Mîkarîre îno îkaraga îkîgarûkaga, kwogu yîitagwa **mîgarûkîre ya ntugû**.

B. Mbura, mwathû, ruuo na matu

Ntugû îtikaraga bûmwe yonthe na rîonthe. Nwa kwîthîrwe kûrî na mwathû rûkîrî, gûkagîa matu na gûkaura mbura mathaa ma ûgoro

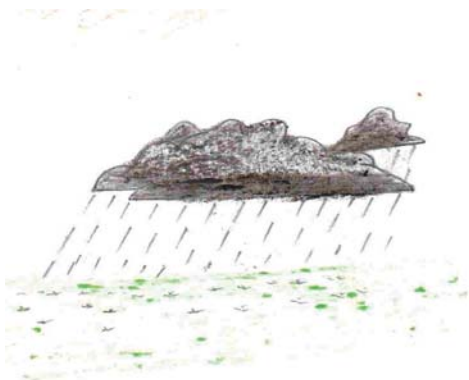
Gûkiri kii

Kûrî na ruuo

Kûrî na mwathû

Rîra kûrî na mbura

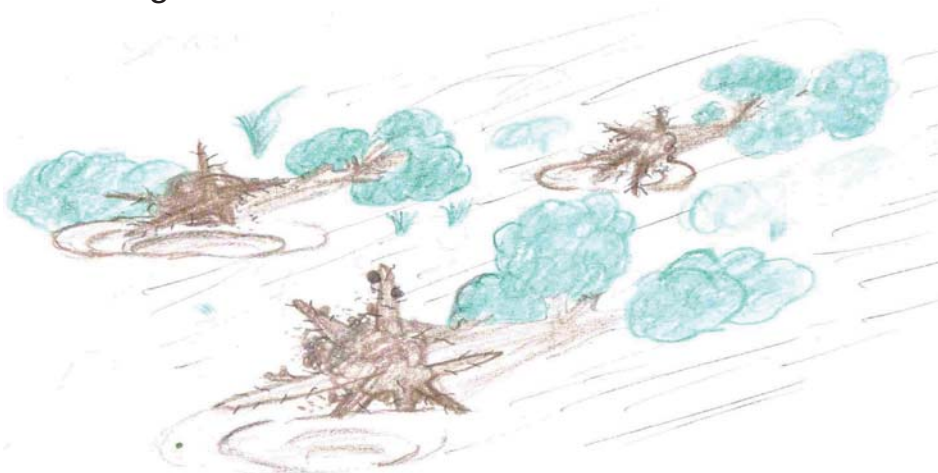

Rîra kûrî na matu

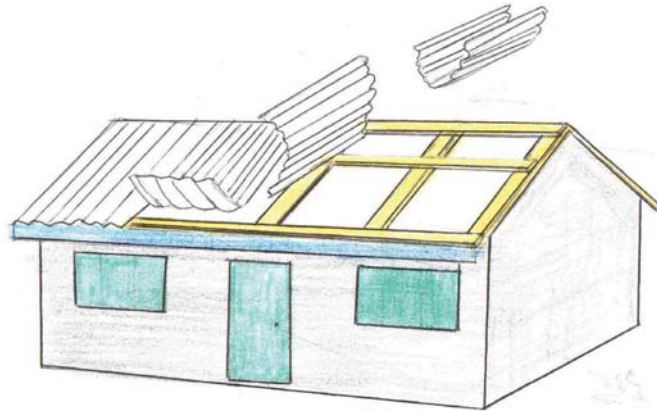
C. Moothûûku ma mîgarûkîre ya ntugû kîrî ngûgî cia antû na imera

Kûrî moothûûku maingî mara maayanagia na kûgarûka gwa ntugû. Ta rîra kwagea ruuo rûûnene nyomba iciimbûragwa na mîtî îkaunangwa. Rîra mbura yurîite nkaarî nibotagîra ntagaani, antû bakaremwa i kûthi ngûgîni, irio bigakondorua na ng'ombe na mbûri igakeerwa itathiîte kûrîa.

Rîra kwarîite nyamû itionaga biakûrîa bia kûgana. Miuro nîbweyaga, imera bikanyaara na mîtî îkaûrûrûka mathangû antû bakaaga mûgunye. Îgiita rîa mpio antû beekagîra nguo indito na bagoota mwanki.

Mîtî îno n' îkûûrîtwe i ruuo

Îno i nyomba îkwimbûrwa i ruuo

Biûria

1. Gweta moothûûku mathatû mara maûmba kûretwa i mbura.
2. Gweta moothûûku maîrî ma ruuo rûûnene.
3. Rîra kwarîte n'ata mîtî îkaraga?
4. Rîra kûrî na mpio antû beekagîra nguo ata?
5. Gweta mîthemba ya nguo ira twîkagîra îgiita rîa mwathû.

D. Njîra cia kwîrigîria mothûûku ma mîgarûkîre ya ntugû

Ûyû i mûrutwa eekîrîte nguo cia mpio. Ekîrîte burana na nkobia.

Mûrutwa ûyû athiîte cukuru ekunîkîrîte
mbura na mwaburî

Kûrî na njîra mwanya mwanya cia kwîrigiîria thîina cia
kûgarûka gwa ntugû:

- a) Kûrigiîria ruuo rûnene na kîbubani tûbatîrue twanda mîti
kûthiûrûkîra cukuru na mûciî.
- b) Rîra kûrî na mwathû mûno antû beekunîkagîra na mîaburî
kana bagakara rungu rwa mûti.
- c) Rîra kûrî na mpio mûno antû beekagîra nguo indito ta:
burana, njaketi na kîbuti, na bagoota mwanki.
- d) Rîra gûkuura antû batûmagîra mîaburî, bageekîra kîbuti
kîa mbura, na bakeeyûûa nyomba ndeni kana rûgitooni.

Biûria

1. Mbura îra ndaya Tharaka yambagiîria mweri
ûrîkû?
2. Mbura îra nkubî yîtagwa _____.
3. I mîeri îrîkû kwîthagîrwa kûrî na mbura?

4. I mîeri îrîkû kûrî mwathû?
5. Gweta moothûûku maîrî ma kîbubani.

E. Magiita ma mwanka

Mwanka wîgagua ûrî na magiita mwanya mwanya. Tharaka kûrî magiita maîrî ma mbura na maîrî ma mwathû. Îgiita rîra mbura yuuraga kuuma mweri wa îthatû mwanka wa îtaano rîitagwa **nthano**. Îno n'yo mbura îndaaya îndî aga Tharaka îtiuraga înyiingî.

Îgiita rîa mbura kuuma mweri wa îkûmi mwanka wa îkûmi na îîrî rîitagwa **mûratho**. Îno n'yo mbura înkubî îndî n'yo yuraga mûno.

Kûrî kagita ka mwathû kara kambagîiria mweri wa îîrî mwanka gatîgatî ka mweri wa îthatû geetagwa **kîathû**.

Thaano yambagîiria mweri wa înana mwanka gatîgati ka mweri wa îkûmi.

Ûyû i Njûe.
Njûe n'akûrîmîra mpempe ciake.

F. Moothûûku na mawega ma magiita mamwanka.

Mawega ma îgiita rîa mbura

Rîra kûrî na mbura itûûmbaga kwanda into bibiingî ta: mîtunda, mîtî ya mbaaû na mûgunye, imera na nyaki ya ng'ombe.

Îgiita rîrî i rîo antû barîmagîra irio mûndaani.

Îgiita rîa mwathû

Rîra kwang'aarûka i kagiita ka mwathû. I rîo antû bakethaga na bakathuuranîra mînda.

Kûrî moothûûkû ta: nyamû kwaga biakûrîa, miuro kûbwa na rîmwe antû bakaaga irio bia kûgana.

Îno i mîtî yûmîite, na muuro wabwa
nûntû bwa mwathû

Biûria

1. Gweta mawega maîrî ma îgiita rîa mbura.
2. Gweta mawega maîrî ma îgiita rîa mwathû.
3. I thîina irîkû cionekaga îgiita rîa mbura?
4. I thîina irîkû cionekaga thaano?

3

GÎCUNCÎ KÎA BITHATÛ

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: Mîgongo îra îtwîre ndicitirîtiini yetû

A. Ndwaria ira ciaragua ndicitirîtiini yetû

Ndeni ya nthî ya Tharaka kûrî na antû ba mîgoongo mwanya mwanya. Bamwe bao i:

atharaka – baaragia kîtharaka

îkamba – „ gîkamba

mwîmbî – „ kîmwîmbî

imenti – „ kiimenti

tigania – „ gîtigania

îgariî – „ kîîgariî

mbeere – „ kîmbeere

chuga – „ gîchuga

Mîgongo îno n’îmwe ya gîkundi kînene gîa antû betagwa **abantu**.

B. Ngono cia kaumo ka Atharaka

Rwaria rûra rwaragua mûno ndeni ya ndicitirîti yetû i Kîitharaka.

Atharaka baumire **mbwa** barî gîkundi kînene kîa Amîrû.

Kuuma mbwa beetirie na muuro wa **Thagana** mwanka bantû eetagwa **îgaîrooni**. Aga n’ogo bagaûkanîre bamwe baathi bwa **Îgoki**, Gatue, **Thagicû** na bara bangî batigwa **Ntugî**.

C. Mîtûûrîre ya Atharaka

Antû batwîre amwe ibarûthaga mantû mabuaneeene. Ûyû

nuu gwîtagwa mûtûûrîre wao.

Mantû mamwe ma mara atharaka barûthaga i mama:

- kwanda **imera bia irio** mûno mûno bia mpîndî
- gûtuga mbûri, ng'ombe na ng'ondû
- wîkîra nguo imbûthû
- kûthathayia Ngai
- kûrûtha nyambura cia **gûciarwa, gûtaanwa** na **kûgûrana**
- kûthooma na nyîmbo, kwathwa na kûraitha
- kûragûrîrwa na ndagwa cia mîî.

i. Irio

Biakûrîa bia gîtene bia atharaka i: nyama, îria, nthakame, mwere, mûnya, nthoroko, ncûgû, marengo, matanka na mîûngû. Ibarîyaga **matunda** na **nyani cia mûnda** na **cia kîthaka**.

ii. Nyomba

Atharaka baakaga nyomba cia **mpando**. Nyomba inu

Îno i nyomba ya gîtene

ciaimbagwa na **nyaki** na ciarî cia **kîthiûrûûrî**.

Ntugû ino nyomba ciakîtwo ata?

iii. Nguo

Tene atharaka baatûmagîra **nguo cia njûo**. Ntugû ino beekagîra cia kûgûra cia mîthemba îmiingî.

iv. Kûthathayia Ngai

Kuuma tene atharaka ibeetîgîtie kûrî na **Ngai**. Beerîgagîra Ngai abareetera mawega ta **mbura, aana, maketha, mbûri na ûgima bwa mwîrî**.

Ibeetîgîtie kûrî na **irundu bithûûku** bira bireetaga moothûûku ta **mbayua, kwaga mbura na ikuû**. Kwagîa thîina ta ino baatûmagîra njîra mwanya mwanya gûcithiria. Kwa ngerekano, mbura yaûra **baangagia ng ondu**. Baathuuraga ng'oondû ya mwanya bakaanga n'yo bakîrombaga na mûthia bakamîruta **kîgongoana**.

Nyambura

Kûrî na nyambura cia kîtharaka ta **gwîta mwana rîitwa, ntaano na kûgûrana**. Nyambura cia **kûmerua na gûtaana aarî** iciathingatagwa mûno îndî **icithirîte**.

Mîrigito na ûgima bwa mwîrî

Tene antû baanyunyaga ndagwa cia mîtî. Kwarî na agao ba kûragûrîra antû bara baayie mûno.

Ntugû ino antû baayua baragûragîrwa ata?

Kîthoomo

Tene antû bathoomaga batagûtûmîra mabuku. Njîra imwe cia kûthooma ciarî ino:

1. Kûthoomithua i bacûûcû, aciari antû ba nthuke kana bangî gûkûrûkîra nyîmbo, ngono, ntaî, njuno na rwaria.
2. Aarî baarutanagwa kûruga, kûtheria mûcî, kûmenyeera aana, kûrîma na mangî.
3. Aana arûme baarutanagwa ûrimi, ûcai, ûrîithi, waathi, waaki, ndûa na mangî.

Antû baba i bakwina authi

Antû bonthe baarutanagwa mîtugo îmîega.

Ntugû ino aana barutanagîrwa kû?

Nyîmbo

Antû ba Tharaka bainaga nyîmbo cia mîthemba nkûrûkani.

Kûrî nyîmbo cia:

- wîta mwana riîtwâ
- ntaano
- wîra
- ndwa
- waathi
- maketha
- kûthoomithia

D. Gûkarania gwa antû na gûteethania

Antû baûmbîtwê barî ba gûkarania. Ndicitirîtiini yetû antû bakaranagia na bagatethania na njîra ta ino:

- kwendanîria na kûgûranîra into
- gûteethania wîra rîra kûrî na kîatho
- gûteethania rîra kûrî na thîina ta gîkuû, ndwari kana ndûa.

Athii na njîra bagîtethia mwana ûmwayie njîraani

4

GÎCUNCÎ KÎA BINA

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: Moobatu metû ndicitirîtiini

A. Moobatu metû

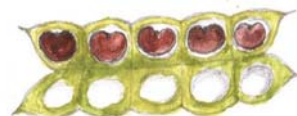
Ûbatu n'ûntû bûra bwendekanaga n'ûntû bûrî na gîtûmi.

mpempe

mwere

ncûgû

ndigû

îrengé

îbabaî

nyama

îkûyû

îkome

Antû ba Tharaka barî moobatu mwanya mwanya. Mara methagîrwa marî na antû bonthe i mama:

Irio: Kûrî irio bia mîthemba îmingî biendekanaga ta;

Irio birî gîtûmi mwîrî mûno.

Kîra muntû abatîrue kûrîa irio biungeene bwega na bia kûgana. Kenda antû boona irio, baigaga nyamû cia mûciî na bakarîma. Bamwe bagûraga irio biao thokooni.

Rûûyî

Gûntû kwingî kûrî waagi bwa rûûyî rwa kûnyua na kûrîma.

Bamwe bathiyaga ngeendo indaaya gûtaa rûûyî.

Ûyû i muntû ataîte rûûyî na îng'ooi

Ndûûyî imwe ti ntheru na nigwatithagia antû mîrimo.

Nyomba

Twinthe itwendaga bantû a gûkara na kûmaama. Nyomba itûrigagîria mbura, mwathû, mpio, ruuo na nyamû inthûûku.

Nyomba ya mbaû

Nyomba ya ntaga

Nyomba ya matubaarî

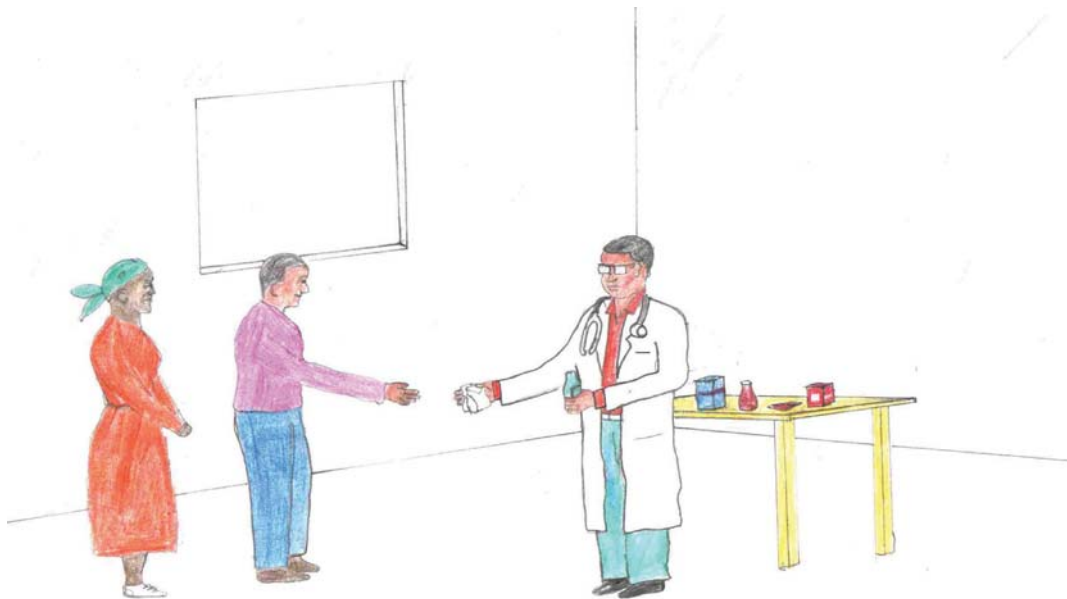
Nyomba ya maiga

I nyomba cia mîthemba îrîkû wiyî?

Ûgima bwa mwîrî

Twendaga mîîrî yetû îkara îrî mîgima. Kwoogu tûbatîîrue kûrûthaga mantû ma kûrigîîria ndwari ta: kûthamba mwîrî gunthe, kûthamba njara twauma kîrooni na gûcaaka magego rîonthe.

Antû baayua bathiyaga cibitaarî kana bakagûra ndagwa.

Baba n'ayie bakûnenkerwa ndagwa i ndagitarî

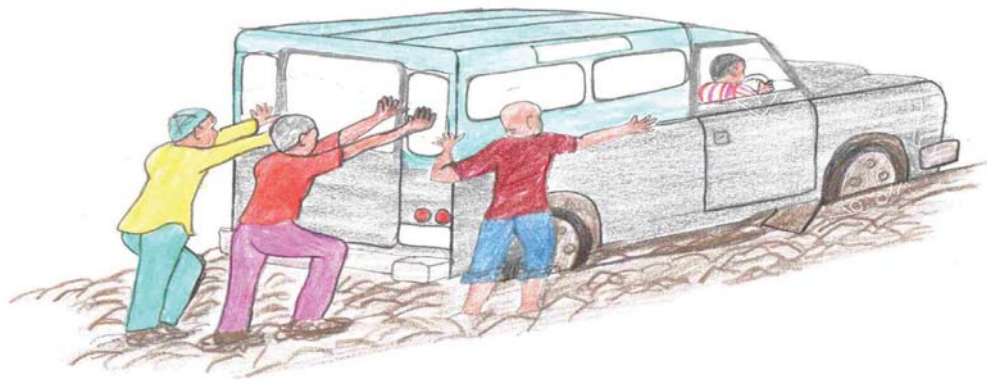
Ririkana:

Gûceetha na kûruta ngûgî igûtûmaga mwîrî gûûmba kûrigîria ndwari imwe.

Ûkamati na ûkinyanîri

Gûtirî muntû ateendaga gûtûmîra barabara îmbega. Barabara nyiingî itirî rami, i cia mûthetu.

Rîra kuurîte nkaarî ibotagîra ntagaani antû bakanyamaara mûno bagîtindîka. Kwoogu ngeendo cia îgiita rîa mbura ciîthagîrwa irî mbûmo mûno.

Îno i nkaarî îgûtiindîkwa yuuma ntagaani

Kîthoomo

Antû beendaga kîthoomo n'ûntû bwa itûmi ta bibi:

1. Kûgwata ûûme bwa kûrûtha mantû mwanya mwanya.
2. Kûûmba kûmenya watho na kûbuthingata.
3. Kûmenya ûtheru na kwîmenyeera.
4. Kûgwata ngûgî imbega cia gwîteethia.

Ûkaria

Ûkaria i rîra mantû mara maûmba kûreteera antû thîîna marî marigîîrie. Kûrî na ûkaria antû bakaraga na ûkiri magiita monthe na gûntû kunthe. Ûkaria bwendekanaga rîonthe nûntû ibweyaga antû kaanya ga gwîkûria ngûgîîni mwanya mwanya.

Biûria

1. Andîka moobatu mathatû ma antû ba ndicitirîti yenu.
 - a. _____.
 - b. _____.
 - c. _____.
2. Twayua tûthiyaga _____.
3. Antû beendaga rûûyî n'ûntû bwa itûmi birîkû?
4. Gûtarî na ûkaria antû baûmba kwona thîina ta irîkû?

B. Bûra twingagia moobatu metû.

Moobatu nkûrûkani maingagua na njîra nkûrûkani. N'ûntû bwa kwîthîrwa gûtirî nkaarî inyiingî antû batûmagîra njîra ingî ta baicikiri, bikibiki, mîkokoteni na mang'ooi gûkamata mîrigo.

Njerû na Kîthûûre bakamatîite mîrigo na baicikiri

Antû bathiyaga gûntû kûraya na magûrû kinya bakamatîite into biritto.

Thirikaarî nînjaga barabara magiita na magiita. Kûra itarî

Antû baba i bakûrûtha barabara

mbega antû bacirûthaga bongwa na njara. Îno yîthagîrwa îrî ngûgî ya mûrandi kana muntû kwîrutîra.

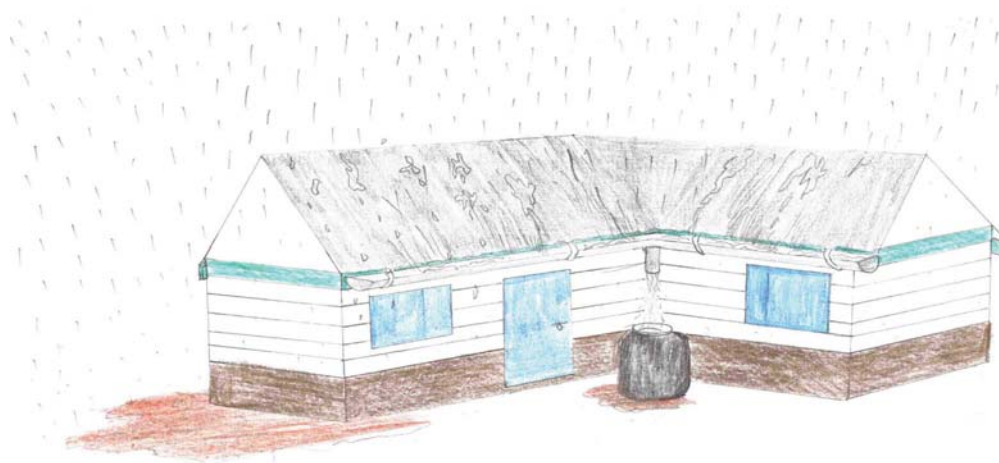
Cibitaarî cietû itîthagîrwa irî na ndagwa cia kûgana. Antû bamwe bathiyaga kûragûrîrwa cibitaarî cia kûûraya kana

Antû baba betereete gûkundua ndagwa cibitarî

bakanyua ndagwa cia mîtî. Ntugû ino thirikaŕî nîkûreta ndagwa itarî na goro cibitarî. Kûrî kinya ikundi biteethagia antû bara batakwîbûmba na ndagwa.

Antû bamwe batwîre akubî na muuro kenda baûmba gûtaa

Rûrû i rûûyî rwa mbura rûkîgea îtangiini

rûûyî aakûbî. Bara batarî akubî na muuro bagûraga kana

Ûyû I Njagî agwîtûrîria imera rûûyî îgiita rîa mwathû

bagaaka matangi maanene kenda baiga rûûyî rwa mbura ku. Kûrî ithima bia nthî biîtagwa ntoobori kûra antû bamwe bataaga rûûyî. Mbarî imwe cia Tharaka iciîkîrîtwe rûûyî rwa mûberekî rwa gûtûmîra mûciî.

Kûngî kûrî na rûûyî rwa kûrîma. Kûmwe gwaku i Kîthîino na Rûûngû.

Antû babu batûmagîra rûûyî gûkûria irîo bia mîthemba îmiingî, matunda na nyani.

Ûyû i kînyoni akûbuîrîra mbûri ciake nkûba

Antû bara baingî ba Ndcitirîti yetû ibarîithagia mbûri, ng'ombe, ng'onde na ngûkû. Ûtugi bûbû ibu bûboonagîra bia kûria na mbia cia mîtûmîre mwanya mwanya.

Arîithi bamenyagîra nyamû ino na njîra ya gûcirîithia ikabaa, gûcinyuithia yûûyî rûûtheru, gûcikundia ndagwa rîra irî mbayie na kûbuîrîra nkûba na nthuua.

Amwe na kwîthîrwa mbia irî thîina kwoneka, antû ba ndicitirîti

Baba n'aciari bagwaka cukuru yao

yetû ibeendaga mûno kûthoomithia aana bao. Boonaga mbia cia biici kumania na ûrîithi, ûrîmi, biacara na nthûkûma. Thirikarî nînenkanagîra mbia cia gûtethia arutwa bara baagaga biici.

Kenda aana bathooma bwega, aciaari baakaga iraci na bakagûra ndeciki cia kûgana.

Biûria

1. Ndcitirîtiini yetû antû bakamataga mîrigo na nkaarî, _____, _____, kana _____.
2. Gweta njîra ciîrî cia kwingia ûbatu bwa irio.
3. Antû ba ndcitirîti yenu barutaga mbia cia kûthooma kû?
4. Ikû antû ba Tharaka barutaga rûûyî rwa kûnyua rwa kûrîma?

Ûyû i mwamba airîitwe gwa cibû

Ûkaria bwetû buumanagia na thirikarî na ngwatanîro ya antû. Antû ibo bamenyithagia atoongoria ba thirikarî rîra kûrî na thîina kenda yûûmba kûthirua kî watho.

C. Thîina ira twonaga tûkiingia moobatu metû

Rîra tûkûgeria kwingia moobatu metû itwonaga thîina inyiingî.

Ûkea i thîina îmwê ya ira itûmaga antû baremwa i kwingia moobatu mao. Rîra kûrî na yûûra antû bamwe batiûmbaga kûgûra irio bia kûgana. Ndagwa irî goro kûgûra. Kwaga mbia gûtûmaga antû bakaaga ndagwa imbega.

Thîina yîngî i kwaga mbura ya kûgana. Arîmi bakethaga irio biikai na rîmwê biûmaga mbere biciara. Antû baingî iboonaga thîina ya kûrîithia îgiita rîa thaano nûntû ndîithia ciao itionaga matî ma kûgana. Nyamû iceng'aga na imwe igakua.

Kwaga mbura gûtûmaga miuro îkabwa na thîina ya rûûyî îkoongeereka.

Antû baingî tibaandîke ngûgî. Kwingia moobatu mao kûrî inya n'ûntû bationaga mbia rîonthe.

D. Kûthiria thîina cietû

Kûrî njîra inyingî ira antû ba ndicitirîti yetû batûmagîra kûthiria thîina ira igiragia baingia moobatu mao.

1. Gûtûra ithima bia nthî (ntoobori) bibiingî

Kîthima gîa ntoobori

2. Kûruta ngûgî mwanya mwanya kenda twona mbia magiita monthe.

Abiacaara baba ibakwendia into thokooni

3. Kwanda irio bira biûmagiîria mwathû kenda bikûra mbura îtarî nganu.

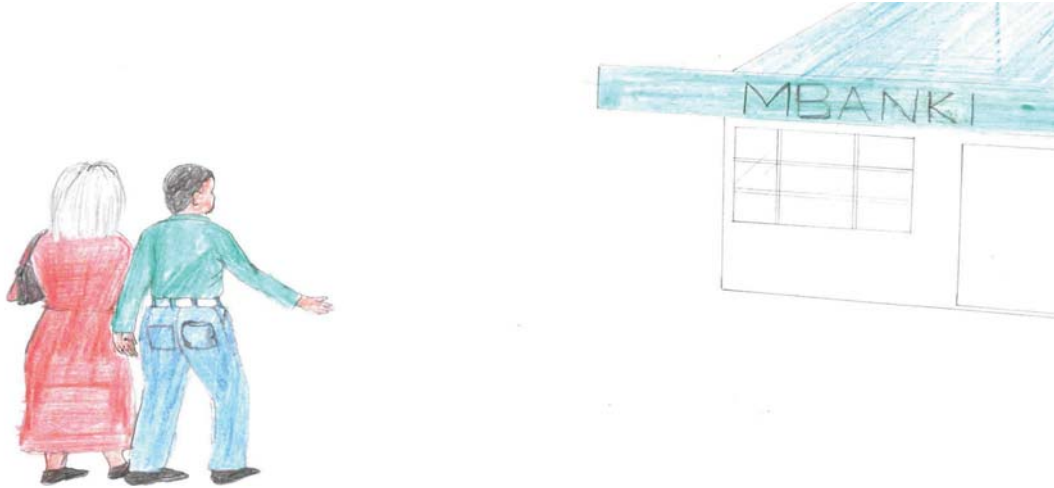
Gîkî i kîmera kîa mûnya, nthoroko na ncûgû

4. Kûrîithia mbarî îmwê ya kîthaka na kwaiga kûra kûngî gwa kûrîithia îgiita rîa mwathû.

Gîkî i Kîthaka kîgaanîitue na ng'ombe ikîrîa mbarî îmwê

5. Kwendia nyamû cia ndîithia rîra irî noru kenda ciuma mbia inyîingî. Nwa gwaige mbia mbangi kana ûkarea biici kûrî tene.

Kwira mbia mbangi

6. Gûtûmîra ûteethio bwa thirikaî bwega ta gwaka cukuru, cibitaî na barabara.

E. Kûrigîria aana kûthûûkua barî mûciî na cukuru

Kûthûûkia aana i kûbarûthîra ûntû bûûmba kûbareetera thîina mwîrî kana mathûgaania. Batibatîrue kûrûthîrwa mantû mama:

1. Kûrutithua ngûgî imbûmo kîrî bo.

Mwana akîinja mîtarô

2. Kûbûûrwa kana kûrumua

Mwana akûringwa na rûkû

3. Kûgûrithua tene

Mwana wa cukuru akiendua kîrî mûkûrû

4. Gûtaanwa.

Kaarî ga cukuru gakururîtue kathi gûtaanwa na taka

5. Kwaganua.

Muntû akîgwatanga mwana wa cukuru

6. Kwenderua kana gûkundua ncoobi, thigara na into bingî bia gûtogoonia.

Mwana akînenkerwa ncoobi n'ûyûe

7. Kûruta ngûgî ingî bantû a kûthi cukuru.

Mwana arîthîtie rîra bara bangî bathiîte cukuru

8. Kwerua irio.

Aciari bamwe ibaperagia aana irio iri nthinje kana gitumi kingi.

Waruthirwa bumwe bwa mama ceria utethio kuuma kiru mwarimu, muciari, kana atongoria ba thiririri.

Thiririri iri na watho bwa gukurugirira na gutheteera mantuni mamu.

Biuria

1. Andika mantu matano mathuku mara gumba kuruthirwa.

- a. _____
- b. _____
- c. _____
- d. _____
- e. _____

2. N'ata ubaturue kurutha rira wathukua?

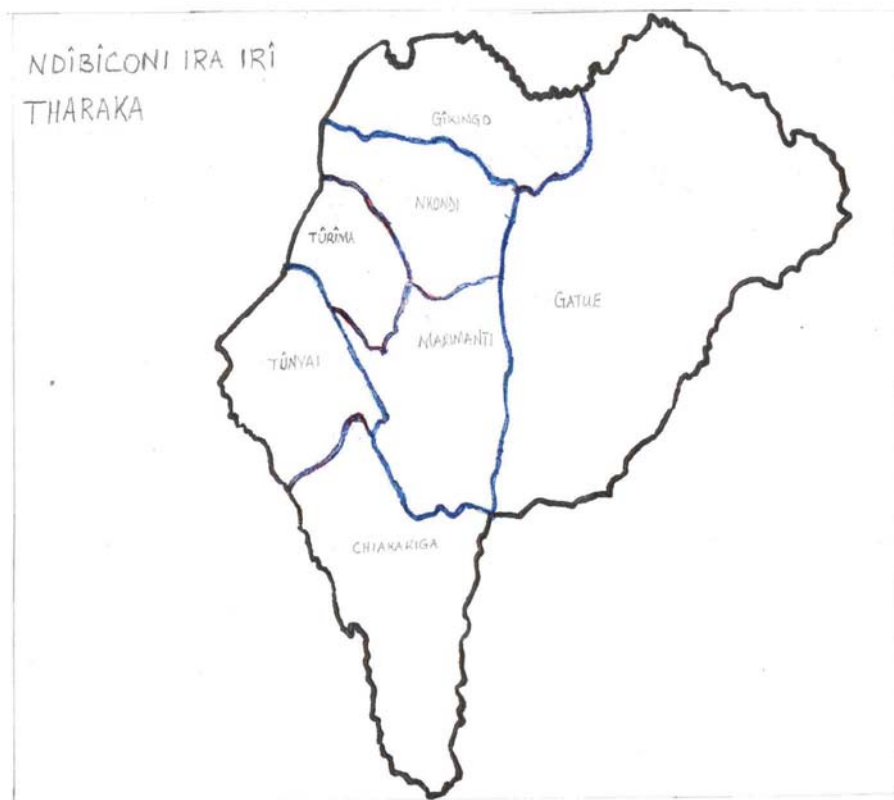
5

GÎCUNCÎ KÎA BITAANO

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Wathani ndicitirîtiini**

A. **Icuncî bia wathani**

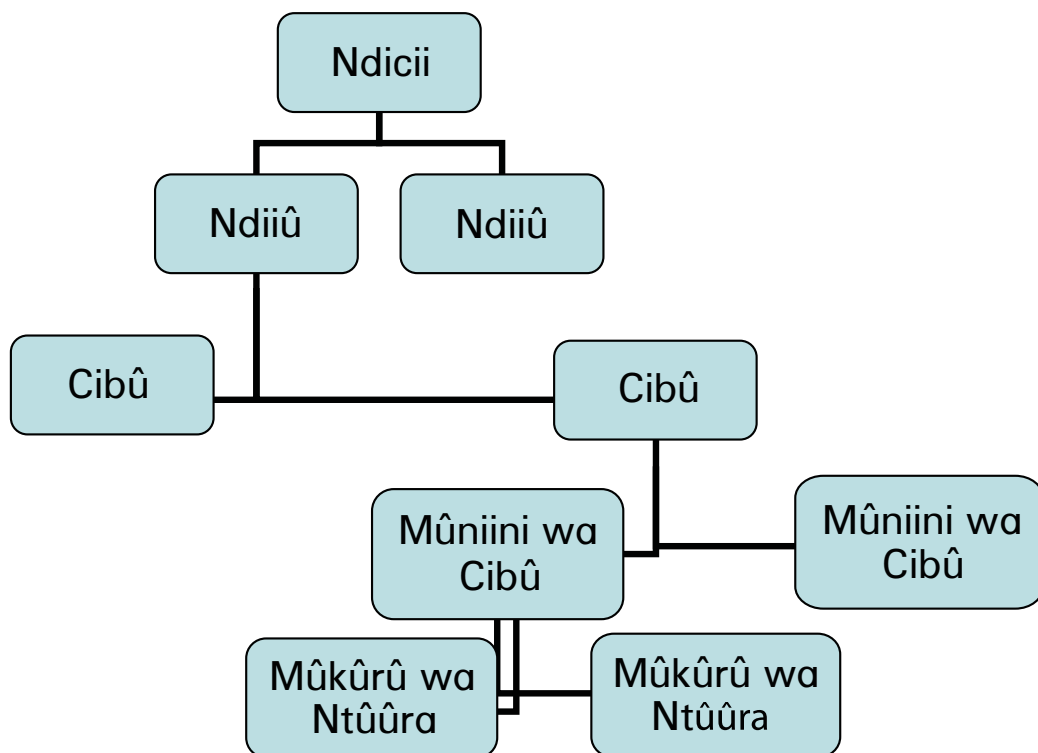
Ndicitirî îrî na icuncî bingî biniini bia wathani: ndîbîconi, rûkîconi, caburûkîconi na ntûûra.

Maabu ya Tharaka na ndîbîconi ira irîku

Biûria

1. Ndicitirîti yetû îrî na ndibiconi igana?
Andîka mariîtwa macio.
2. I ndicitirîti irîkû ithiûrûkîrîte yenu?

Bûra atongoria ba ndicitirîti bethagirwa bakari

C. Wîra ya atongoria wathaniini

- Gûtûma antû baathîkîra watho na mîtaratara ya thirikarî.
- Kwaiga thîrî gûntû kunthe.
- Kûthiria ntheto.
- Kûmenyithania mantû ma thirikarî.
- Kwoneeria antû kûmenyeera bira bitûthiûkîrîte.
- Kûthuuranîra na gûtongoria biatho bia thirikarî.

Mûnene wa ndicitirîti, ûra eetaga na gîcûnkû District Commissioner (DC) arûngamîrîte anene bonthe ba ndicitirîti na ngûgî cionthe ira barutaga. Kûrî mpong’i inyîingî cia thirikarî na atongoria bacio. Mûtongoria wa kîthoomo, District Education Officer (DEO), arûngamîrîte kîthoomo. Mûtongoria wa borici, Officer Commanding Police Division (OCPD), arûngamîrîte ûkaria. Mpong’i ira ingî ita ûrîmi, ûgima na mwitû.

Biûria

1. Andîka wîra ciîrî cia mûnene wa ndicitirîti.
2. Andîka atongoria bathatû bara bathikagîria magamba ma antû.

D. Wîra ya antû kîrî wathani

Antû barî mantû mara babatîrue kûrûtha kenda wathani bûkara bwega. Mantû mamwe i mama:

- kûthi mîcemaniano ya atongoria
- kûmenyithania bara bakûthûûkia
- kûrea ûgoti
- kûruta ngûgî cia gûkûria antû bonthe
- kwathîkîra watho

- kûrigĩria ngukumano
- kûmenyeera bira bitûthiûrûkîrîte.

E. Gîtûmi kîa watho

Antû boonaga ûkiri rîra watho bwa nthî bûkûthingatwa. Antû bathiyaga nîrani na bakaruta ngûgî ciao batarî na ûguaya. Gûtarî na ûkiri antû ibaremagwa i kûruta ngûgî ciûmba kûbatethia.

Rîra kûrî na thîrî antû ibarutaga ngûgî cia biacara, ûrîmi na ingî batagûtangwa. Wana ageni ibaayaga na bakareta mbia ndicitirîtini yetû. Gûkari ûgu wîra inyîingî icionekaga.

Antû bakîrîma mundaani barî amwe

Biûria

1. Ûgoti bûrîagwa kîrî _____.
(thirikarî, borici, kanica)
2. Andîka atongoria bara barûgamîrîte mpong'iino cia thirikaarî ndicitirîtiini.
 - a. Ndcitirîti _____.
 - b. Kîthoomo _____.
 - c. Ûkaria _____.

6

GÎCUNCÎ KÎA BITHANTHATÛ

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Into bia ûtonga na ngûgî**

A. Into bia ûtonga ndicitirîtiini yetû

Wa gûntû kûrî into bira bitûmagîrwa n'antû kûreta ûtonga. Bimwe bia bio i mûthetu, mîtî, rûûyû, mûthanga, maiga, nyamû, riûa na ruuo.

Nthî ya Tharaka yîthagîrwa îrî na into biingî bira biûmba kûreta ûtonga:

Mûnda

Kûrî na nthî înene îra antû baûmba kûrîma bakoona irio bibingi. - Antû baingî ibaigaga nyamû cia ndîithia.

Gûketha mpempe

Rûûyî

Mbura îtiganağa mîanka yonthe. Îndî rûûyî rwa miuro i gîntû antû baûmba gûtûmîra gûkûria irio na kûnyuithia ndîithia cietû.

Arutwa bagîtûûrîria imera rûûyî Mûthanga

Mûthanga nuu ûtûmagîrwa gwaka. Tharaka kûrî mûthanga ûmwingî mûno ûtûmagîrwa gwaka nyomba, matangi na ndagaca. Antû ibeendagia mûthanga bakoona mbia.

Mîtî na nyaki

Uyû i mwitû

Mîtî n'yo yuumaga mbaaû cia gwaka, nkû na biakûrîa.

Nyamû

Nyamû cia mûciî na cia kîthaka irî gîtûmi mûno. Cia mûciî itwonagîra biakûria na mbia. Nyamû cia kîthaka itwonagîra mbia kûûma kîrî ageni (atarii) bara baayaga gûciona. Gûntû kûra ciirigagîrwa na igakarua gwîtagwa **paaka**.

Nyamû mîthemba î miingî irî rwanda

Biûria

1. Andîka into 5 bia ûtonga bira birî ndicitirîtiini yenu.
2. Gûntû kûra nyamû cia kîthaka ciirigîrîtwe wîtagwa _____.
3. Mîtî îtweyaga:
 - i) _____
 - ii) _____
 - iii) _____

B. Ûtûmîri bwega bwa into bia ûtonga

Înto bia ûtonga biagîrîte kûmenyeerwa na gûtûmîrwa bwega.

Njîra cia kûbimenyeera i ta ino:

- kwînja mîtarô kenda mûthetû wa mînda yetû ûtakamatwa
- kwanda mîtî naara îtarî na ara yaatemwa
- kwaiga ithaka bira birî akubî na miuro na biumo bionthe bia rûûyî kenda bitabwa.
- kwirigîra na gûkaria nyamû cia kîthaka kenda itathira.

Njîra imwe cia gûtûmîra ûtonga bûthûûku i ta:

- gûtema mîtî ûtakwanda yîngî
- gûta rûko rûûyîni
- gûtûûra rûûyî gûtarî na gîtûmi
- gûûraga nyamû cia kîthaka
- kûûnga irîma na gûntû kûra rûûyî ruumaga.

Ûntû bwa kûrûtha

Gweta moothûûku monthe mara monekaga n'ûntû bwa kwînyangia into bia ûtonga.

Agwîmi bagîkûûra njogu mîguongo

C. Wega bwa kûmenyeera into bia ûtonga

Ûtonga bwa nthî yetû bûrî gîtûmi mûno. Tûbumenyagîra nûntû bwa itûmi bibi:

Kûmenyeera **mûthetu** gûtûmaga imera na mîtî bigakûra bwega. Mûthetu ûmûnoru nuu guumaga irio bibiingî. Kûmenyeera rûûyî igûtûmaga tûkoona rûûyî rûûtheru na rwa kûgana magiita monthe. Kaumo ka muuro kamenyagîrwa kenda rûûyû rûtanyia kana rûbwa. Ririkana rûûyû

Mûnda umwînje mitaro na irio biinoru

Mûnda ûtari mwinje mîtarô na irio i biceng'û

rwendekanaga n'antû, nyamû cia mîthemba yonthe na mîtî.
Ithaka bitweyaga mîtî ya gwaka, mbaû na nkû. Rîra
 tûkûmenyeera kîthaka i rîo biûmba gûtûtethia îgiita rîrî na rîra
 rîkaaya. Gwatema mûtî ûmwe, anda yîngî îmiingî.

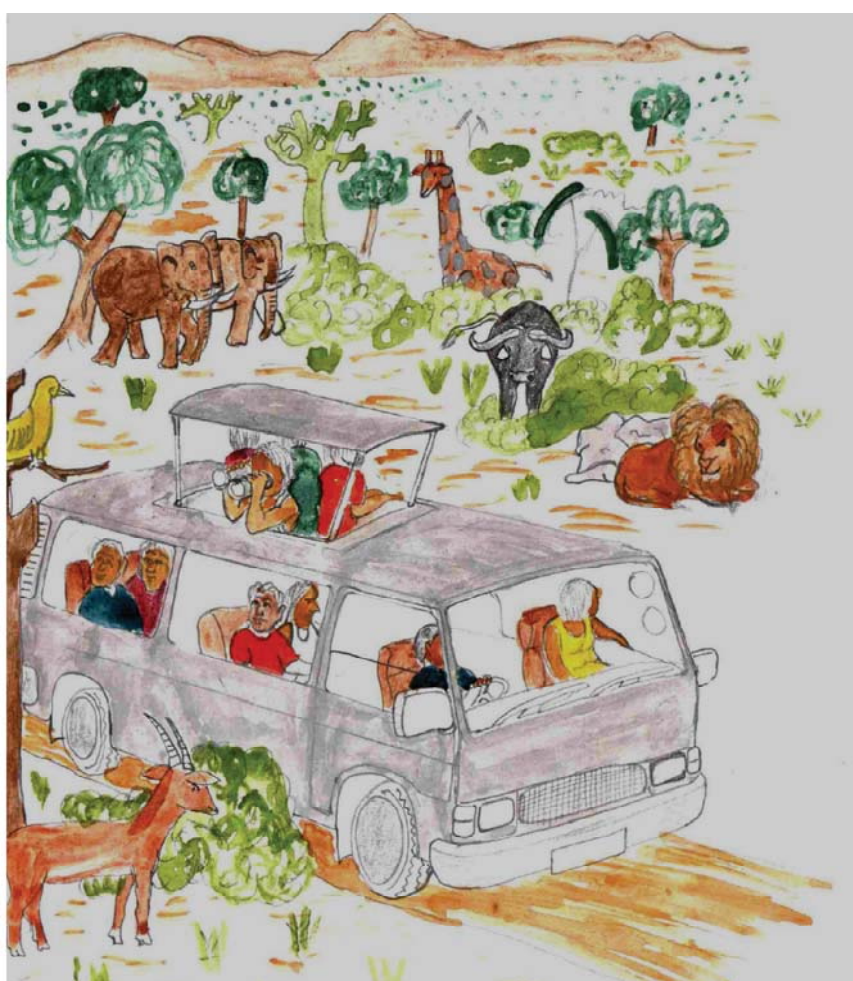

Aana bagîtaa rûûyî gîocikiini

Nyamû cia kîthaka irî gîtûmi n'ûntû antû ibeendaga gûciona. Kwona nyamû ino kûrî mwago. Ageni baayaga bakarea mbia kenda baciona. Mbia ino itûmagîrwa i thirikarî kûrûtha mantû mangî ma gûtûtethia.

Ûrariûnga naara nyamû ikaraga?

Wonire nyamû irîkû?

Atarii bakîona nyamû cia kîthaka irî paaka

Aana bakîona nyamû irî mbingîre

Biûria

1. Andîka njîra 3 cia kûmenyeera ûtonga bwa nthî.
2. Andîka mantû mathatû mara mathûûkagia ûtonga bwa nthî.
3. Itûmi bîa kûmenyeera rûûyî na kîthaka i birîkû?

D. Ngûgî cia antû ba Tharaka cia kûgwata ûtonga

Antû ba ndicitirîti yetû barî ngûgî ira barutaga kenda baîtethia. Kîthoomooni gîkî tûkoona njîra mwanya mwanya cia gûceria mbia na ûtonga.

Ūrîmi

Antû akubî bonthe ba Tharaka barî mûnda ûra baandaga imera mwanya mwanya. Imera bimwe i bia irio na bingî i bia mbia. **Gweta imera bira biandagwa kwenu bia gûciara irio. I birîkû bia mbia?**

Mûrîmi agîciimba na ng'ombe

Ūrîithi

Antû baingî ibarîithagia mbûri, ng'ombe na ng'oondû. Nyamû ino cia ndîithia icio iboonagîra biakûria na mbia. Kûrî bangî barîithagia ngûkû, mbaata na ngûrwe.

Menya atî nyamû imwe cia mûciî ititweyaga biakûria kana mbia îndî irî ûtethio mwanya. Mang'ooi matûtethagia gûkamata mîrigo, kurû igatûkarîria mûciî na mbaka igatûkarîria nyomba.

Mûciî wenu bûrîithagia nyamû irîkû?

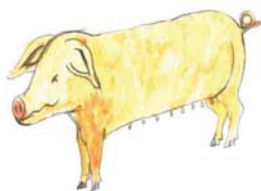
ng'ombe

mbûri

ng'ondû

ngûrwe

ngûkû

mbaata

Biacaara

Biacaara i kûgûra na kwendia into kenda ûthûkûma. Biacaara irûthagîrwa thokooni cia ome, nyomba cia mîthemba nkûrûkani na nîrani. Tene gûtaarî na mbia. Antû kabakûûranagia into. Ntugû ino antû batûmagîra mbia kûgûra na kwendia.

Nduka na antû bakiendia thokooni

Ûtegi bwa mîatû

Îno i ngûgî ya kwaiga njûkî mwatûûni kenda irûtha ûkî. Antû ba Tharaka ibategaga mîatû bakarora ûkî bûra bûboonagîra mbia inyingî.

Antû bakîrora ûkî

Igaanda

Tene antû beerûthagîra into bia gûtûmîra bongwa. Into bia îthaga ta mîgwî, tûyiû na ithoka biarûthagîrwa bantû eetagwa **kîganda**. Ntugû ino ûturi bwîtagwa jua kali. Kûrî na igaanda mîthemba îmiingî. Ngûgî cia igaanda ira irûthagwa Tharaka i jua kali, ûtumi (ta bwa ikabû) na ûûmbi.

Muntû agîtuma mûrango wa cuuma

E. Gîtûmi kîa ngûgî cia gûceria ûtonga

- Antû iboonaga mbia.
- Ngûgî icionekaga kîrî antû baingî.
- Ngwatarîro nîonekaga kîrî antû n'ûntû bwa kûgûranîra na kwendanîria.
- Itûûmbaga gwaka gûntû ta cukuru, cibitarî na kanica.

Biûria

1. Andîka ngûgî ithubatû ira antû ba ndicitirîti yenu barutaga.
2. Andîka gîntû kîra gûûmba kûgûra:
 - i. ndukaani _____
 - ii. thokooni _____
 - iii. ûtîriini _____
 - iv. kîthîînjîrooni _____

F. Thoko cia Tharaka

Thoko i bantû ara tûgûraga na kwendia into. Ino icio thoko cia Tharaka:

- Ciakariga
- Marimanti
- Gatûnga
- Nkondi
- Mûkothima
- Kathangacîni
- Tûnyai
- Ûcweni
- Kîyacî
- Gatithini
- Matîri
- Kîbûng'a
- Rûûngû
- Gaciongo
- Mîomponi
- Kîanamûthi
- Kamarandi

G. Mîthiîre ya ngendo cia Tharaka

Itûthiyaga na tûgakamata into kuuma na kûthi gûntû mwanya mwanya. Tûtûmagîra :

- magûrû
- nkaarî
- baicikiri
- bikibiki
- mang'ooi
- mîgogoteni ya ng'ombe

Biûria

1. _____ i kûgûra na kwendia into kenda wona baita.
2. Andîka into 3 bira birûthagwa na njara bia kwendia.
3. Andîka imera 3 bira biandagwa Tharaka bia mbia.
4. Andîka thoka 5 cia Tharaka.

Ngendo cia barabara

Barabara i cio tûtûmagîra mûno kûthi na gûkamata into. Tiga îtarû, bira bingî tûtûmagîra bithiyagîra barabaraani. Matarû na meeri bîthiyagîra rûûyîîni, ndeke ithiyagîra ruuoni na nkaarî cia mwanki ikathiîra mûtambooni.

Baicikiri

Nkaarî

Kûthi na magûrû

Kûthi na bikibiki

Kûthi na mûgogoteni

Kûthi na îtarû

Kûthi na îng'ooi

Biûria

1. Andîka nîira itano cia kûthi ngendo
2. Ngendo ira nyiingî Tharaka i cia _____
(rûûyîini, barabaraani, ruooni)

7

GÎCUNCÎ KÎA MÛGWANJA

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: Kûmenyeera bira bitûthiûrûkîrîte

A. Kûmenyeera antû bara barî na moobatu ma mwanya

Antû bamwe ba bara tutuûranîrîte nabo barî moobatu ma mwanya. Kûrî batoonaga, bateegagua, batathiyaga, barî thîina ya ûtombo, baayie na bangî baakûrû mûno. Bonthe beendaga ûtethio kuuma kîrî bara barî na inya.

Ntûngi igwetwe mûtî

Mûkûrû agîteethua gûtwâ nkaarî

Antû baba baûmba gûteethua na njîra ta ino:

- Kûgwata njara bara batoonaga na kûbathoomera bathikîrîtie.
- Gûteethia bara bathuaga gûtwâ bantû aûkîru.
- Gûtethia antû baakûrû na irio, nguo na kûbathereria ara bagûkara.
- Kwira aayie cibitarî, kûbarugîra na kûbabûûrîra nguo.
- Kwira aana bara barî moobatu ma mwanya cukuru cia mwanya. Ririkana atî antû baba nwa bathoome na bakaruta ngûgî cia gîtûmi.

B. Njîra cia gûtûmîra rûûyî bwega:-

- tûtigetûraange rûûyî nthî
- camûkia rûûyî rwa kûnyua
- tûmîra rûûyî kûrîma naru irio
- tûmîra rûûyî kûtheria mwîrî, nguo, into bia nyomba, kûruga naru, kûnyua na gûkundia nyamû cia mûcî.

Mawega ma tuumo twa rûûyî

Rûûyî i rwa bata mûno kîrî into bionthe bira birî mwoyo. Antû barutûmagîra kûnyua, kûthambia, kûruga, gwaka na kûrîma. Tuumo twa rûûyî rûra tûtûmagîra i miuro, ithima, maria, inyaka, ntoobori, na cirange.

Twagîrîtwe kûmenyeera kûra tûrutaga rûûyî na njîra ta ino:

- tûtikarîme kîthaka kîra kîrî akubî na miuro kenda rûûyî rûtabwa
- kûrigîria rûko rwa nguo, ndagwa, nkaarî, kîoro kana maumago ma ng'ombe rûtikathûngîre murooni.

C. Kûmenyeera mîtî

Tûtwîre gûntû kûrî na nyaki, kîthaka na mîtî îmînene. Bionthe birî gîtûmi n'ûntû ibitweyaga mbaaû, nkû, biakûrîa, ndagwa, mûgunye na ûthoongi.

Gweta itûmi bingî bira wiyî bia kûmenyeera mîtî.

Ino i njîra cia kûmenyeera mîtî:

- Kwanda kûra îtarî na kwanda yîngî ara yatemwa.
- Kwaiga ndîrithia cia kûganîru ira itakîrîa kîthaka gîtigwa mûthetu.
- Kûmenyeera mîtî îtikabê i mwanki

D. Kûmenyeera nyamû

a. Nyamû cia mûcî.

Nyamû irî gîtûmi mûno mûtûrîreeni wetû. Itûteethagia na mantû mama:

- i) Biakûrîa ta nyama, îria, makome, maguta na nthakame.
- ii) Njûo na ndwara
- iii) Ûkaria bwa mûcî
- iv) Kûruta ngûgî indito ta kûrîma na gûkamata mîrigo.

Gweta ûtethio bûngî bûra twonaga kuumania na nyamû.

Ûmenyeeri bwa nyamû cia mûcî

- rîra nyamû irî mbayie igakundua ndagwa na ikabuîrîrwa na ndagwa ya kûûraga nkûba.
- nyamû itigakamatithue mîrigo îmîrito nkûrûki.
- gûciakîra nyomba ya kûrigîria mbura na mwathû.
- gûcikundia rûûyî rûûtheru.
- tûgacirira kuumania na nyamû inthûku cia kîthaka.

Nyamû cia kîthaka ikarîtue n'acikarî

Kîthoomo kîa Ûmenyo bwa Nthî
Kîraci kîa Bithatû
Îbuku rîa Mûrutwa

ISBN: 9966-00-218-9
Published by
BTL (E.A.)
P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya